

JAÑILTPASHLAR TILINDE TUWISQANLIQ QARIM-QATNASTI BILDIRETUĞIN SÓZLER

Qosnazarova Ulbolsın Qanışbay qızı

Kópshilik xalıqlarda adamlar ata-anası, tuwısqan-tuwǵanı, jaqın-juwıqların óz ismi menen ataw menen birge, olardı húrmetlew, tuwısqanlıq sezimlerin bildiriw maqsetinde basqa sózlerden de paydalanǵanlıǵı málim. Tuwısqanlıq atamaları ayırım tillerde óz aldına arnawlı izertlengen bolsa, ayırım tillerde ulıwma kólemde qarastırılǵan yamasa jol-jónekey sóz etilgen. Túrkiy tillerindegi tuwısqanlıq atamaları boyınsha da ilimiy izertlewler alıp barıldı. Olardıń fonetikalıq variantları tuwralı, semantikalıq tárepleri menen grammatikalıq ózgeshelikleri salıstırılıp úyrenildi. Shańaraq qatnasları menen tuwısqanlıq atamaları baylanıslılıǵı esapqa alınǵan halda bul tuwısqanlıq atamaları etnolingvistika tarawı tárepinen de izertlendi.

Túrkiy tillerindegi tuwısqanlıq atamalarınǵı fonetikalıq variantları hám mánisi tuwralı, bir birinen ayırmashılıqları tuwralı birqansha jumislarda ayılǵan. Mısalı, bashqurt tili boyınsha X. G. Yusupov hám N. V. Bikbulatovtıń¹, túrkmen tili boyınsha R. Muxammedovanıń², qırǵız tili boyınsha A. Djumaqulovtıń, qaraqalpaq tili boyınsha O. Dospanov hám T. Begjanovlardıń³ ilimiy jumisları menen maqalaların kórsetiw múmkin.

Qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq atamaları Z. Dawletmuratova tárepinen óz aldına arnawlı izertlendi⁴. Izertlewshi ilimpaz bul miynetinde basqa túrkıy tillerindegi sıyaqlı 2 mikrosistemaǵa bólip qaraladı:

I. Qanı boyınsha tuwısqanlıq atamalar:

1. Áke tárepke baylanıslı tuwısqanlıq atamalar – ata, aǵa, ini, ájaǵa, ájapa, sińli, qarındas, áje.

2. Ana tárepke baylanıslı tuwısqanlıq atamalar – dayı, (dayı jeńge), jiyen, bóle, jiyen qız, jiyen bala.

3. Eki tárepke de (ata hám ana táreplerine) ortaǵ atamalar – perzent, aqlıq, shawlıq, quwlıq, boqlıq, toqlıq, jawlıq, shóbere, zúryad, tuqım-teberik, áwlad.

II. Neke boyınsha tuwısqanlıq atamalar:

1. Er adamlarǵa baylanıslı atamalar – qayın ata, qayın apa, qáyini, quda, quda bala, jezde, kúyew, kúyew bala, kúsh kúyew, er (boydaq jigit), baja, mirzaǵa, ortanshı, kishkene, murındıq ata, ámeki, jegjat.

¹ Юсупов Х. Г. Термины родства в башкирском языке. // вопросы башкирском филологии. М. 19.. С. 123-135; Бикбулатов Н. В. Башкирская система родства. -М.: Наука. 1981.

² Мухамедова Р. Г. Терминология родства и свойства у татар мишарей в Мордовской АССР. Материялы по татарской диалектологии. –Казань. 1962. –С. 248.

³ Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектиниң лексикасы. –Нөкіс. Қарақалпақстан. 1977. Б.129-166; Бегжанов Т. Термины родства в муйнакском говоре каракалпакском языка// вопросы диалектологих тюркских языков. –Баку. 1966.

⁴ Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкіс. 2010.

2. Hayal adamlarǵa baylanıslı atamalar – qayın ene, qayın apa, qáyın sińli, biykesh, kelin, kelinshek, qudaǵay, qudasha, abısın, kishe, jeńge, baldız, sheshe, (murındıq apa) murındıq ene, ógey ana, kindik sheshe, báybishe, toqal, aq qoltıq, jesir, tul, kempir, elti, tórkin⁵.

Biz de qaraqalpaq folklorındaǵı jańıltıplarda qollanılǵan tuwısqanlıq atamaların usı eki topardaǵıday etip bólip talqılaymız.

I. Qanı boyınsha tuwısqanlıq atamalar:

a) Áke tárepke baylanıslı tuwısqanlıq atamalar – ata, aǵa, ini, ájaǵa, ájapa, sińli, qarındas, áje.

Meniń **atam** ertek aytar (443); Atam aqıl aytar (449); Ata da jaqsı (445); Atanıń jası alpısta, (445); Men atamdı tam aylandırmay, Qam aylandıraman (438).

Ata – 1) ákesiniń ákesi, 2) hayalınıń yamasa kúyewiniń ákeleri, 3) ákesinen jası úlken er adam, 4) “áke” mánisinde, 5) biytanı adam.

Ata, áke atamalarınıń etimologiyası haqqında hár qıylı pikirler ushırasadı. Máselen, M. Ryasyanen ata, áke atamaların balalardıń sóylew tilinen alınǵan dese, E. V. Sevortyan olardı uyǵır, túrk, zerbayjan tillerine parsı tilinen kirgen bolsa kerek dep, -shamalaydı⁶.

Aǵa sózi erte dáwirlerden berli túrkiy tillerdiń kópshiliginde qollanılıp kiyatırǵan sóz... Aǵa sózi qaraqalpaq tilinde ózinen jası úlken er adamdı yamasa ákesin bildiredi. Aǵa sóziniń qaysı tilden kirgeni belgisiz. Ayırım izertlewshilerdiń pikiri boyınsha, ol arab tilinen alınǵan⁷. Biraq bul sózdiń mongól hám altay tillerinde de keń tarqalıwına qaraǵanda onıń eń dáslep mongól tilinen shıǵıp, keyin túrkiy hám basqa tillerge tarqalǵan bolıwı múmkin⁸.

Aǵa ataması tiykarınan, tómendegishe mánilerdi bildirip, al birinshiden, ózinen jası úlken bolǵan tuwısqan erkek adamlarǵa, ekinshiden ózinen jası úlken bolǵan tanımaytuǵın er adamlarǵa húrmet retinde aǵa, aǵay atamaları qollanıladı⁹.

Aǵamniń segiz serkesi shıbısh emish (449); Esen aǵam gósh asatadı (450); Allabay aǵam ańǵal emes (449).

b) Ana tárepke baylanıslı tuwısqanlıq atamaların qaraymaız.

Dayı – anasınıń tuwǵan tuwısqanları, aǵa-inileri. Bul atama bashqurt, qazaq, tatar hám chuvash tillerinen basqa barlıq túrkiy tillerde hár túrli fonetikalıq variantlarda qollanıladı¹⁰.

⁵ Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкіс. 2010. Б. 23

⁶ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Б. 1974. С. 412-414.

⁷ Золотницкий Н. И. корневой чувашского-русский словарь. Сравненный с языками народов тюркских йинских и других племен. –Казань. 1875. С. 133

⁸ Монголско-русский словарь. –М. 1957. –С. 47. Номинханов. С. Д. термины родства в тюркских монгольских языках// вопросы истории и диалектологии казахского языка. – алма-Ата. 1958. С. 43-44.

⁹ Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкіс. 2010. Б. 33.

¹⁰ Покровская Л. А. термины родства в тюркских языках// историческое развитие лексики тюркских языков. –М. 1961. –С. 17.

Qaraqalpaq tilinde perzent ushın anasınıń tórkini dayı jurt boladı al anasınıń tuwısqanları dayıları bolıp sanaladı¹¹.

Qaraqalpaq folklorında dayı ataması tómendegi mısallarda qollanılğan.

Dayı, nege tomaǵalanbasın (438); Dayı, sirá ılaqlaspasańız (441).

Dayı ataması túrkiy tillerde bir ıqyı leksikalıq mánige iye bolıp, ol hár túrli formalarda, yaǵnıy dayı (qaraqalpaq), naǵashı (qazaq), toǵa (ázbek), dayı (túrkmen), taǵa (qırǵız) qollanıladı¹².

c) Ata-anaǵa ortaқ tuwısqanlıq atamalar.

Qanı boyısha tuwısqanlıq atamaları toparına kiretuǵın atamalardıń jáne bir túri ata-anaǵa ortaқ tuwısqanlıq atamaları. Bularǵa ana, bala, ul, qız, qızalaq, perzent, aqlıq, shawlıq, shóbere atamaları kiredi.

Ana – balanı tuwıp tárbiyalaǵan, óz balası bar yamasa birewdiń balasın asırıp alıp tárbiyalaǵan hayal. Ana sózi túrkiy tillerdiń jazba esteliklerinde de hám házirgi túrkiy tillerdiń hámмесinde derlik ushırasadı¹³.

Qaraqalpaq tilinde “ana” mánisinde apa, sheshe, áje, mama atamaları da qollanıladı. Ata ataması túrkiyshe sóz bolıp, ol eski hám házirgi túrkiy tillerde qollanıadı¹⁴.

Sheshemdi toyda aydarlandırmay, Qayda aydarlandıraman? (438); Sheshem shesheńdi jolda kóripti, Shesheń shesheme sálem beripti (445); Sheshe, sheshe, Neshe kese, Sındı keshe (449).

Qaraqalpaq tilinde áke atamasınıń ańlatatuǵın mánisi ata ataması menen almasıp jumsala beredi. E. V. Sevortyanniń pikirinshe, áke sózi “qartayıw, úlkeyiw” degen mánilerdi bildirip, ol mońǵol tilinen kirgen bolıwı múmkin¹⁵.

Ákemniń ekken máshinen (451); Ákesi eki balasın da (452).

II. Neke boyınsha tuwısqanlıq atamalar

A) Er adamlarǵa baylanıslı tuwısqanlıq atamalar

Qaraqalpaq tilindegi tuwısqanlıq atamalarınıń úlken bólegin nekege baylanıslı tuwısqanlıq atamaları quraydı. Neke dúzilgennen keyin olar tamır-tanısqa aylanǵanı sebepli usılay atalǵan. Nekege baylanıslı tuwısqanlıq atamaları óz gezeginde er adamlarǵa baylanıslı, hayal adamlarǵa baylanıslı, neke boyınsha tuwısqanlıq atamalarǵa bólinedi. Er adamlarǵa baylanıslı neke boyınsha tuwısqanlıq atamalar qatarına qáynata, qáynaǵa, quda, quda bala, jezde, kúyew, kúyew bala, kúsh kúyew, er, baja, mırzaǵa, ortanshı, kishkene, ámeki, jegjat, murındq ata, ógey áke sózleri kiredi¹⁶.

¹¹ Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкис. 2010. Б. 42.

¹² Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкис. 2010. Б. 42.

¹³ Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкис. 2010. Б. 50.

¹⁴ Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкис. 2010. Б. 50.

¹⁵ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Б. 1974. С. 122.

¹⁶ Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкис. 2010. Б. 62.

Qáynata – kúyewiniń yamasa hayalınıń ákesi. Ádette kúyew bala da, kelin de qáynatasına ata dep múrajat etedi¹⁷.

Qayqı qara qáyin atamniń qutanı, Ol da ózimniń qáyin atamniń qutanı. (453).

Quda – kelin hám kúyew balanıń ákeleri. Quda sózi qaraqalpaq, qazaq, ózbek, uyğır, bashqurt, azerbayjan, tuva hám altay tillerinde úylengen jigit penen turmısqa shıqqan qızdıń tuwǵan-tuwısqanların bir-birine tuwısqanlıq qatnasın bildiredi¹⁸.

Qul Qudiyar qudam edi, (438); Biz oǵan qudalap edik. (438)

B) Hayal adamlarǵa baylanıslı neke boyınsha tuwıqanlıq atamalarınıń toparına: qáynene, qáynapa, qudaǵay, qudasha, kelin, biykesh, abısın, sheshe, kische, jeńge kempir, zayıp h.t.b. sózler kiredi.

Kische. Qaraqalpaq tilinde kische ataması “ajaǵasınıń hayalı” degendi, geyde tuwǵan anasın bildiredi. Bul sóz sobday-aq húrmet retinde ruwlas, awıllas, basqa biytanı hayallarǵa da qollanıladı. Kische sózi etimologiyalıq jaqtan kishi sózi menen baylanıslı¹⁹.

Kishem keste tikti, Ketesin keshe tikti, Keshe keshte tikti. (449)

Jeńge – ájaǵasınıń hayalı, dayısınıń hayalı, ulıwma jası úlken aǵayınleriniń hayalları. Qaraqalpaqlarda jaqın bolsın-bolmasın ózinen úlken adamniń hayalın jeńge dep atay beredi. Jeńge sózi tuwısqanlıq atamalarınıń biri bolıp, ulıwma túrkiy tillerge ortaқ sóz, bul sóz házirgi túrkiy tillerde jeńge (qaraqalpaq), jeńge (qazaq), yanga (ózbek), eńne (türkmen) fonetikalıq variantlarda ushırasadı²⁰.

Aǵama at taǵalattırdım, Jeńgeme jalın tazalattırdım. (451).

Ulıwma alǵanda, folklorlıq shıǵarmaların tilinde qollanılgan tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın atamaların hár tárepleme úyreniw dialektlik leksikanı, qaraqalpaq ádebiy tiliniń tariyxın tereńirek izertlewde tilimizdi hár tárepleme bayıtıwda, sonday-aq xalıqtıń ótkendegi tariyxın hám etnografiyasın izertlewde bay material bolıp tabıladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Юсупов Х. Г. Термины родства в башкирском языке. // вопросы башкирском филологии. М. 19.. С. 123-135; Бикбулатов Н. В. Башкирская система родства. -М.: Наука. 1981.

2. Мухамедова Р. Г. Терминология родства и свойства у татар мишарей в Мордовской АССР. Материялы по татарской диалектологии. – Казань. 1962. –С. 248.

¹⁷ Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкис. 2010. Б. 62.

¹⁸ Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкис. 2010. Б. 63.

¹⁹ Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкис. 2010. Б. 88.

²⁰ Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкис. 2010. Б. 89.

3. Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектинің лексикасы. – Нөкіс. Қарақалпақстан. 1977. Б.129-166;
4. Бегжанов Т. Термины родства в муйнакском говоре каракалпакском языка// вопросы диалектологих тюркских языков. –Баку. 1966.
5. Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. Нөкіс. 2010.
6. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Ы. 1974. С. 412-414.
7. Золотницкий Н. И. корневой чувашского-русский словарь. Сравненный с языками народов тюркских йинских и других племен. –Казань. 1875. С. 133
8. Монголско-русский словарь. –М. 1957. –С. 47. Номинханов. С. Д. термины родства в тюркских монголских языках// вопросы истории и диалектологии казахского языка. – алма-Ата. 1958. С. 43-44.
9. Покровская Л. А. термины родства в тюркских языках// историческое развитие лексики тюркских языков. –М. 1961. –С. 17.

